

Andrzej Niesporek

Instytut Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

ORCID 0000-0001-7514-8163

Kapitał społeczny a religia. Od wspólnot tradycyjnych do sieciowych

Social Capital and Religion: From Traditional to Networked Communities

Abstract

The article discusses different ways of defining the concept of social capital. It presents the relationship between social capital and religion and the concepts of religious and spiritual capital. Analyzes the place and role of religious capital in the information society,

Keywords

social capital, religious capital, spiritual capital, information society

Abstrakt

W artykule omawia się różne sposoby definiowania pojęcia kapitału społecznego. Prezentuje związki kapitału społecznego i religii oraz analizuje pojęcia kapitału religijnego i duchowego. Analizuje miejsce i rolę kapitału religijnego w społeczeństwie informacyjnym.

Słowa kluczowe

kapitał społeczny, kapitał religijny, kapitał duchowy, społeczeństwo informacyjne

Wstęp – definiowanie kapitału społecznego

Pojęcie kapitału społecznego jest jednym z ważnych pojęć współczesnej teorii socjologicznej. Pojawiło się stosunkowo późno – po raz pierwszy w roku 1916, w artykule zatytułowanym *The Rural School Community Center*, którego autorem był Lyda Judson Hanifan (1916). Termin ten ma jednak swoje historyczne korzenie w dorobku teoretycznym wcześniejszych autorów, między innymi Karola Marksa, Maxa Webera, Georga Simmela oraz Émila Durkheima (Woolcock, 1988; Farr, 2004). Aż do lat 70. ubiegłego wieku pojęciem kapitał społeczny posługiwano się jedynie incydentalnie, przede wszystkim w społeczno-ekonomicznych analizach rozwoju miast oraz społeczności lokalnych (Fukuyama, 2003; MacGillivray & Walker, 2000; Putnam, 2000, s. 19 i nast.). Stało się ono ważnym teoretycznym pojęciem nauk społecznych dopiero w latach 70., za sprawą Pierre’a Bourdieu, a w latach 80. zostało upowszechnione przez Jamesa S. Colemana oraz Roberta Putnama (Niesporek, 2008).

Pojęcie kapitału społecznego jest jednak różnie definiowane, co wynika z faktu posługiwania się nim w odmiennych dyscyplinach nauk społecznych (Portes, 1998; Glaeser & Laibson, Sacerdote, 2001) oraz na różnych poziomach analizy zjawisk i procesów społecznych (mikro, mezo i makro) (Brown, 1997). Z jednej strony jest ono kategorią teoretyczną, z drugiej zaś przedmiotem badań empirycznych. Przy tym różnice w teoretycznym rozumieniu kapitału społecznego przekładają się na różne sposoby jego operacjonalizacji, i w konsekwencji, różne sposoby jego badania (Kwiatkowski & Theis, 2004).

Interpretacje¹

Do upowszechnienia pojęcia kapitału społecznego przyczynił się Pierre Bourdieu. Pojęcie kapitału społecznego, a także innych jego rodzajów, pełni u tego myśliciela ważną teoretyczną rolę: jest elementem jego koncepcji socjologii jako „topologii społecznej”. Jak pisał Bourdieu, „świat społeczny może być wyrażony w formie (wielowymiarowej) przestrzeni utworzonej w oparciu o zasady różnicowania i dystrybucji konstytuowane poprzez zbiór własności istotnych w danym uniwersum społecznym” (Bourdieu, 1991, s. 229). Rzeczywistość społeczną konstytuują więc społeczne pola, charakteryzowane przez interesy i pule nagród. Pole jest definiowane poprzez właściwą mu, odróżniającą je od innych pól pulę nagród i interesów, o które, i w obrębie których, toczy się gra. Kapitałem jednostki określa Bourdieu pozycję i możliwości jej działania w społecznej przestrzeni pola. Jednostki mogą być charakteryzowane zarówno poprzez całościową sumę posiadanego kapitału, jak również poprzez jego

¹ Pogłębioną analizę różnych aspektów definiowania i analizowania pojęcia kapitału społecznego zawiera książka pt. *Miejsce i funkcja pojęcia kapitału społecznego w teorii socjologicznej* (Niesporek, 2008).

strukturę, tj. „poprzez relatywną wagę różnych rodzajów kapitału w jego całkowitym zbiorze” (Bourdieu, 1991, s. 230–231).

Kapitał społeczny, zdaniem Bourdieu, jest jedną z wielu form kapitału (Gacek & Niesporek, 2017). Jest on zbiorem zasobów, które są związane z funkcjonowaniem jednostki w trwałych sieciach społecznych, lub po prostu z jej członkostwem w danej grupie społecznej. Ten rodzaj kapitału nie jest jednak funkcją formalnej przynależności do grupy lub sieci. Jest bowiem:

(...) produktem strategii inwestycyjnej, indywidualnej lub zbiorowej, świadomie lub nieświadomie dążącej do ustanowienia lub reprodukcji stosunków społecznych, które są bezpośrednio użyteczne w krótszym lub dłuższym okresie czasu; tj. na przekształceniu przypadkowych relacji, takich, jakie zachodzą w sąsiedztwie, pracy, a nawet wśród krewnych, w stosunki, które są od razu konieczne i nadobowiązkowe, implikując trwałe zobowiązania odczuwane subiektywnie (respekt, przyjaźń) lub zapewnione instytucjonalnie (prawa) (Bourdieu, 1986, s. 249–250).

Wielkość kapitału społecznego konkretnej jednostki, aktora społecznego, zależy od wielkości sieci relacji, jakie w sposób efektywny jednostka może zmobilizować, a także od wielkości kapitału ekonomicznego i kulturowego, jaki łącznie posiadają wszyscy zaangażowani w relacje z jednostką. Oznacza to, że kapitał społeczny ściśle wiąże się z pozostałymi formami kapitału, które łącznie określają szanse życiowe jednostek (Niesporek, 2008; Gacek & Niesporek, 2017).

Analizując ideę kapitału społecznego, Bourdieu punktem wyjścia swoich badań uczynił pojęcie pola społecznego. Z kolei James S. Coleman wychodzi od pojęcia racjonalnego działania. Kapitał społeczny pozwala – jego zdaniem – wyjaśnić wzajemne oddziaływanie racjonalnego działania jednostki i struktury społecznej:

Wartość pojęcia kapitału społecznego leży przede wszystkim w tym, iż identyfikuje ono pewne aspekty struktury społecznej poprzez ich funkcje. [...] Funkcją określaną przez pojęcie „kapitału społecznego” jest wartość tych aspektów struktury społecznej, które mogą być traktowane przez aktorów społecznych jako zasoby, których mogą oni używać dla realizacji swoich własnych interesów (Coleman, 1988, s. 101).

Kapitał społeczny, będąc zasobem dostępnym jednostce, tkwi bowiem jednocześnie w strukturze stosunków społecznych. Jak pisał o tym Coleman:

Kapitał społeczny zależy od dwóch elementów: solidarności środowiska społecznego, co oznacza powtarzalność zobowiązań oraz aktualnego zakresu zobowiązań. Struktury społeczne różnią się ze względu na oba kryteria, aktorzy społeczni natomiast, w obrębie tej samej struktury, mogą się różnić ze względu na drugie kryterium (Coleman, 1988, s. 102).

Zobowiązania i związane z nimi oczekiwania, kanały informacyjne oraz normy i sankcje, konstytuują – zdaniem Colemana – taki rodzaj zachowań w relacjach społecznych, który w działaniu jednostki, jako zasób, sprzyja maksymalizacji jej zysków. Z tego punktu widzenia tworzenie tego typu zachowań jest przejawem racjonalnego działania. Skoro wymienione elementy struktury społecznej są generowane i kształtowane przez indywidualne racjonalne zachowania zmierzające do maksymalizacji jednostkowego zysku, to można powiedzieć, iż sam kapitał społeczny jest tutaj wyjaśniany jako efekt zagregowanego racjonalnego działania indywidualnych aktorów (Niesporek, 2008).

Zdaniem innego myśliciela, Roberta D. Putnama, kapitał społeczny „odnosi się do cech społecznego zorganizowania, takich jak sieci, normy i społeczne zaufanie, ułatwiających ku obopólnej korzyści koordynację i współpracę” (Putnam, 1996, s. 17; Putnam, 1995, s. 258). Kapitał społeczny jest więc zasobem, z którego mogą czerpać jednostki oraz zbiorowości. Pozwala na przezwyciężanie problemów i dylematów społecznego działania; jest przy tym tworzony oddolnie i istnieje o tyle, o ile jest bezustannie uruchamiany.

Na ten aspekt kapitału społecznego szczególną uwagę zwrócił Francis Fukuyama. Definiuje on kapitał społeczny jako „zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy i umożliwiających im skuteczne współdziałanie” (Fukuyama, 2003, s. 169; Fukuyama, 1997, s. 20). Przy tym chodzi tutaj jedynie o normy „natychmiastowo uruchamiane”, tj. takie, które nie tylko istnieją potencjalnie (jako narzucane), lecz są rzeczywiście praktykowane w danej grupie. Ściślej, są one tworzone oddolnie i utrzymują się tylko o tyle, o ile są reprodukowane. Jeśli kapitał społeczny rozumiemy jako żywiołowy proces tworzenia nieformalnych norm umożliwiających i ułatwiających współdziałanie członkom grupy, to jego źródłem są spontanicznie powtarzane próby rozwiązywania problemów zbiorowego działania (Fukuyama, 1999; Putnam, 1995; Niesporek, 2008).

Ważnym sposobem rozumienia kapitału społecznego jest tzw. podejście sieciowe do badanego problemu (Woolcock & Narayan, 2000; Lin, 2001). Jednym z najbardziej znanych reprezentantów tego nurtu badawczego jest Ronald S. Burt. Sieciowe podejście do definiowania kapitału społecznego odwołuje się do koncepcji „siły słabych powiązań” M. Granovettera (Granovetter, 1973). Koncepcja ta nie tylko odwołuje się do pojęcia sieci społecznego zaangażowania, lecz wiąże się także z analizą różnych typów sieci oraz stopnia, w jakim rozmaite struktury sieci umożliwiają dostęp do zasobów (Niesporek, 2008).

Ronald S. Burt posługuje się terminem „sieć” metaforycznie, mając na myśli społeczne powiązania pomiędzy ludźmi. Badacz ten oznajmia: „ludzie, którzy lepiej sobie radzą, w jakiś sposób są lepiej ze sobą powiązani. Pewni ludzie lub pewne grupy są powiązani z innymi, ufają innym, są zobowiązani do wspierania innych, zależą od wymiany z innymi. Utrzymywanie pewnej pozycji w strukturze tych

wzajemnych zależności może być traktowane jako ich własny zasób” (Burt, 2001, s. 32).

Istotą sieciowego modelu kapitału społecznego jest więc uczestnictwo społeczne w sieciach kontaktów społecznych i zapośredniczenie przez ową sieć procesu przesyłania informacji. Szczególną rolę w tym procesie odgrywają tzw. „strukturalne dziury” (*structural holes*), poprzez które następuje wymiana informacji pomiędzy osobami rozumianymi jako elementy struktury społecznej. Kapitał społeczny daje członkom tej struktury konkurencyjną przewagę, która wynika z dostępu do informacji i kontroli jej przepływu. Kluczową pozycję w takiej strukturze zajmują osoby łączące różne strukturalne całości – tj. „pośrednicy w sieci”. Ich pozycja związana jest nie tylko z pośredniczeniem w przepływie informacji oraz możliwością jej kontroli, ale przede wszystkim z dostępem do informacji obecnej w innych segmentach struktury, nieredundantnej z punktu widzenia funkcjonowania danego elementu struktury społecznej. W obrębie struktur zamkniętych redundancja informacji jest bowiem funkcją spistości (osoby ściśle z sobą powiązane dysponują podobną informacją) oraz równoważności (osoby posiadają te same źródła informacji). Kontakty informacyjne z innymi segmentami struktury dają więc dostęp do informacji uzupełniającej i poszerzającej dotychczasowe zasoby informacyjne; jednostka, która zdobyła taką informację, jest uprzywilejowana jako posiadacz „lepszych powiązań” (Niesporek, 2008).

Kapitał społeczny a religia

Pojęcie kapitału społecznego znalazło również swoje zastosowanie w analizach zjawisk i procesów religijnych. Związki religii i kapitału społecznego są wielorakie, a specyfikę tych relacji opisuje się przy użyciu różnych terminów. W tym kontekście pojawiły się kategorie „kapitału religijnego” oraz „kapitału duchowego”, które – choć bliskie – nie są ze sobą tożsame. Kapitał religijny analizowany jest zarówno w odniesieniu do innych form kapitału (kulturowego, ekonomicznego), jak i w kontekście jego „świeckiej” roli (Hollander & Kahana, Lecker, 2003). Termin ten upowszechnił Laurence R. Iannaccone, odnosząc go do wzorów religijnych wierzeń i zachowań, obecnych w cyklu życia i przekazywanych pomiędzy pokoleniami, w rodzinie oraz w kręgach przyjacielskich. Zdaniem tego autora wychowanie w środowisku religijnym wyposaża jednostki w określone postawy (wiedzę, system przekonań oraz wzory zachowań), które wpływają na przebieg ich cyklu życia i są reprodukowane na kolejnych jego etapach. W takim znaczeniu:

(...) kapitał religijny jest jednocześnie warunkiem i konsekwencją praktyk religijnych. Kapitał religijny – obycie z doktrynami religijnymi, rytuałami, tradycjami i współwyznawcami – wzmacnia satysfakcję, jaką ktoś otrzymuje w praktykowaniu religii, i wzmacnia prawdopodobieństwo jego dalszego religijnego zaangażowania (Iannaccone, 1990, s. 299).

Takie rozumienie kapitału religijnego zbliża je do pojęcia kapitału kulturowego w znaczeniu, jakie nadał temu pojęciu P. Bourdieu (Verter, 2003).

Pogłębione analizy kapitału religijnego odwołują się z kolei do klasycznego podziału kapitału społecznego na kapitał wiążący (*bonding*) i pomostowy (*bridging*) (Wuthnow, 2002). Z jednej strony przejawem religijnego kapitału społecznego jest tworzenie w ramach wspólnot religijnych silnych związków społecznych, poszerzanie społecznych relacji oraz budowa w ich obrębie sieci wzajemnego wsparcia. Z drugiej strony wyraża się ów kapitał w kształtowaniu – jak podkreślał cytowany wcześniej Granovetter – „siły słabych powiązań”, takich jak: budowanie sieci relacji społecznych wykraczających poza wspólnoty religijne, czy tworzenie postaw dla działalności prospołecznej, w tym również o charakterze pozareligijnym (obywatelskim).

Związki religii i kapitału społecznego są wielorakie, a specyfikę tych relacji opisuje się przy użyciu różnych terminów. W tym kontekście pojawiły się kategorie „kapitału religijnego” oraz „kapitału duchowego”, które – choć bliskie – nie są ze sobą tożsame. Kapitał religijny analizowany jest zarówno w odniesieniu do innych form kapitału (kulturowego, ekonomicznego), jak i w kontekście jego „świeckiej” roli.

Na tę podwójną rolę kapitału religijnego zwracał także uwagę Robert Putnam, który pisał o tym zjawisku następująco:

Organizacje o podłożu religijnym na dwa sposoby służą życiu obywatelskiemu: bezpośrednio, udzielając wsparcia swoim członkom i świadcząc usługi społeczne szeroko rozumianemu społeczeństwu, oraz pośrednio, krzewiąc umiejętności obywatelskie, wpajając wartości moralne, zachęcając do altruizmu, rekrutując działaczy obywatelskich spośród wiernych (Putnam, 2008, s. 134).

Kościół, instytucje i organizacje religijne można postrzegać jako podmioty charakteryzujące się nie tylko tworzeniem kapitału społecznego wewnętrznego, lecz również zewnętrznego (Yeary & Ounpraseuth, Moore, Bursac, Greene, 2012, s. 334). Przy całej różnorodności sposobów definiowania zewnętrznego kapitału społecznego (Adler & Kwon, 2002, s. 20) ukazuje on poziom społecznego zaangażowania członków zbiorowości, zarówno w perspektywie szukania potencjalnych zasobów,

jak i realizowania społecznego wpływu. Ten ostatni aspekt okazuje się kluczowy dla rozumienia – religijnie interpretowanego – pojęcia kapitału duchowego.

Kapitał religijny a kapitał społeczny

Kapitał religijny jest formą kapitału społecznego, a ten charakteryzują trzy podstawowe wymiary: strukturalny, kognitywny oraz relacyjny. Wymiar strukturalny obejmuje sieci społeczne, zapewniające dostęp do różnorodnych zasobów. Jak zostało to podkreślone wcześniej, sieci społeczne dają należącym do nich jednostkom konkurencyjną przewagę, wynikającą z dostępu do informacji i kontroli jej przepływu. Jest to wyrazem siły słabych powiązań, przyczyniającej się do rozprzestrzeniania informacji pomiędzy różniącymi się od siebie grupami społecznymi – również tymi w obrębie wspólnoty religijnej. Dostęp do informacji ma wpływ na kształtowanie się indywidualnych postaw, a także zachowań zbiorowych (Nahapiet & Sumantra 1998). Wymiar kognitywny wyraża się we wspólnocie języka i podzielanych kodach komunikacyjnych. Odnosi się więc do podzielanych reprezentacji symbolicznych, wspólnych systemów znaczeń i interpretacji umożliwiających komunikację. Wreszcie wymiar relacyjny obejmuje zaufanie, normy oraz wzajemne zobowiązania i oczekiwania. Są one – jak wcześniej wskazano – aktywnie tworzone oddolnie i reprodukowane (Nahapiet & Sumantra 1998).

**Kapitał religijny jest formą kapitału społecznego,
a ten charakteryzują trzy podstawowe wymiary:
strukturalny, kognitywny oraz relacyjny.**

Kapitał religijny rozumiany jako forma kapitału społecznego (religijny kapitał społeczny) może pełnić istotną rolę w różnych obszarach świeckiego życia społecznego: zarówno w obrębie wspólnoty religijnej (kapitał wiążący), jak i poza nią (kapitał pomostowy) (Swart, 2017). Przykładem tego może być jego pozytywne oddziaływanie w sytuacji zagrożenia indywidualnego i społecznego funkcjonowania jednostki oraz społeczności lokalnej. Międzynarodowe badania potwierdziły pozytywny wpływ kapitału religijnego na proces radzenia sobie jednostek i społeczności z negatywnymi skutkami pandemii COVID-19. Udowodniono więc, że w sytuacji zagrożenia oraz braku właściwych zasobów, kapitał religijny staje się szczególnie ważny (Seryczyńska i inni, 2021). W szerszej perspektywie religijny kapitał pozytywnie wpływa również na warunki zdrowotne oraz dobre samopoczucie jednostek (Watts & Munir, 2024), a także wywiera ważny wpływ na rozwój aktywności w różnych obszarach życia społecznego (na przykład na rozwój przedsiębiorczości i innych form aktywności ekonomicznej). Jednostki należące do wspólnoty religijnej

są zwykle w niej zakorzenione. Właściwy jej kapitał społeczny, jak pokazują inne badania, w istotny sposób ułatwia podejmowanie aktywności przedsiębiorczej (Ale-mayehu i inni, 2024).

Kapitał społeczny a religia w refleksji polskich badaczy

Badania oraz teoretyczne analizy dotyczące kapitału społecznego stały się przedmiotem zainteresowania polskich badaczy od ostatniej dekady ubiegłego wieku (Kwiatkowski, Theis, 2004). Było to związane z transformacją społeczno-ekonomiczną i – między innymi – z dyskusją nad uwarunkowaniami aktywności ekonomicznej. Jednak dopiero począwszy od pierwszej dekady XXI wieku nastąpił wzrost liczby polskich publikacji poświęconych różnym aspektom tej koncepcji. Omówienie obszernej literatury na ten temat nie jest oczywiście celem niniejszego artykułu. Warto jednak zwrócić uwagę, że polscy badacze podejmowali zarówno refleksję teoretyczną (np. Matysiak, 2008; Kwiatkowski, 2005; Sztompka, 2007; Niesporek, 2008; Zagala, 2008 i wielu innych), jak i badawczą, koncentrując się na różnych obszarach życia społecznego (między innymi na gospodarce czy polityce społecznej), ale także przyglądając się w tym kontekście regionom, społecznościom lokalnym, miastom, czy środowisku wiejskiemu (np. Kaźmierczak, Rymsza, 2007; Szczepański, Bier-wiaczonek & Nawrocki, 2008; Trutkowski & Mandes, 2005; Theiss, 2007; Janc, 2009; Działek, 2011; Zarycki, 2004, 2008 i wielu innych).

Szczegółne znaczenie dla upowszechnienia idei kapitału społecznego Polaków oraz jego badania miał rozpoczęty w roku 2000 projekt Diagnozy Społecznej. Kapitał społeczny w tym badaniu traktowano jako jeden z wymiarów jakości życia, i definio-wano „jako sieci społeczne regulowane normami moralnymi lub zwyczajem (a nie, lub nie tylko, formalnymi zasadami prawa), które wiążą jednostkę ze społeczeń-stwem w sposób umożliwiający jej współdziałanie z innymi dla dobra wspólnego” (Czapiński, Panek, 2015, s. 351). Ogólnopolskie badania realizowane w ramach Dia-gnozy, a także przez Centrum Badania Opinii Społecznej (Stowarzyszeniowo-oby-watelski kapitał społeczny, 2008), pozwoliły sportretować specyfikę kapitału spo-łecznego w odniesieniu do Polaków.

Badania kapitału społecznego w Polsce oraz towarzysząca im refleksja teore-tyczna koncentrowały i koncentrują się także na sferze życia religijnego — w tym na praktykach religijnych oraz funkcjonowaniu wspólnot religijnych — a także na kon-struowaniu pojęcia religijnego kapitału społecznego i jego badaniu. Przy tym reflek-sja dotycząca tej problematyki nie zawsze w jednoznaczny sposób odwołuje się do tego pojęcia. Przykładem jest książka Pawła Załęckiego *Wspólnota religijna jako grupa społeczna*, podejmująca problematykę wewnętrznych i zewnętrznych mechanizmów funkcjonowania wspólnot religijnych z perspektywy teorii grupy społecznej (Załęcki, 1999). Procesy społeczne, charakteryzujące się cechami przy-pisywanymi pojęciu kapitału społecznego, są również analizowane w kategoriach

kształtowania się więzi społecznej, w tym wypadku więzi religijnej (Sroczyńska, 2007, 2007a). Ważnym, wiążącym się z kapitałem społecznym, analizowanym wymiarem funkcjonowania wspólnoty religijnej, jest również jej wpływ na rozwój społeczeństwa obywatelskiego (Mariański, 2003).

**Badania kapitału społecznego w Polsce
oraz towarzysząca im refleksja teoretyczna
koncentrowały i koncentrują się także na sferze
życia religijnego — w tym na praktykach religijnych
oraz funkcjonowaniu wspólnot religijnych —
a także na konstruowaniu pojęcia religijnego
kapitału społecznego i jego badaniu.**

Problematyka wspólnotowego wymiaru funkcjonowania polskiego Kościoła katolickiego była i jest przedmiotem zainteresowania wielu autorów (Kwiatkowski, 2002). Pojawia się więc także jednoznaczne odniesienie do wzajemnego związku kapitału społecznego i religii, czy wprost kapitału religijnego (np. Boguszewski, 2016; Kardis, 2017; Sadłoń, 2014; Łepkowska, 2010; Burdziej, 2008; Surzykiewicz, 2015 i wielu innych). Niezwykle istotną, a w moim przekonaniu najbardziej pogłębioną analizę religijnego kapitału społecznego, odnajdujemy w książce Wojciecha Sadłonia *Religijny kapitał społeczny. Kapitał społeczny a Kościół katolicki w społecznościach lokalnych w Polsce* (Sadłoń, 2014). Publikacja ta ma zarówno wymiar teoretyczny, jak i badawczy; stanowi przykład zastosowania omawianej kategorii do opisu i analizy wspólnoty religijnej – poczynwszy od etapu konceptualizacji i operacjonalizacji, aż po analizę oraz interpretację wyników badań. Na podstawie przeglądu propozycji teoretycznych oraz własnych badań Sadłoń proponuje szerokie rozumienie religijnego kapitału społecznego, łączące instytucjonalny wymiar Kościoła katolickiego ze społecznościami lokalnymi, w tym parafialnymi. Badacz pisze o tej koncepcji następująco:

Religijny kapitał społeczny jest formą kapitału społecznego i dotyczy określonej grupy osób. Powstaje on w oparciu o religijność indywidualną i zbiorową oraz w powiązaniu z instytucjami religijnymi. Oznacza psychologiczne poczucie wspólnoty, zaangażowanie społeczne wyrażające się w partycypacji i działaniu prospołecznym oraz sieć powiązań pomiędzy jednostkami. Tak rozumiany religijny kapitał społeczny oddziałuje nie tylko na grupę osób, w której się pojawia, ale również na szerszą społeczność (Sadłoń, 2014, s. 262).

Kapitał duchowy

Przez kapitał duchowy rozumie się „rodzaj kapitału społecznego odnoszącego się do władzy, wpływu, wiedzy i dyspozycji kształtowanych poprzez uczestnictwo w konkretnej religijnej tradycji” (Berger & Hefner, 2003, s. 3). Kapitał duchowy jest więc osadzony w określonym systemie wartości (nie chodzi tu wyłącznie o wartości religijne); jego istotą jest natomiast, wynikająca z akceptacji tych wartości, skłonność do tworzenia i zmieniania relacji społecznych, czy szerzej – rzeczywistości społecznej. Kapitał duchowy jest więc tworzony poprzez akceptację określonych wartości duchowych, skłaniających do podejmowania działań prospołecznych, np. zaangażowania w działalność instytucji i organizacji stanowiących społeczeństwo obywatelskie (Palmer & Wong, 2013). Istotą kapitału duchowego nie jest więc sama akceptacja wartości – co mogłoby być ujmowane raczej w perspektywie kapitału kulturowego – ale przede wszystkim skłonność do tworzenia relacji i sieci społecznych. Kapitał duchowy znajduje więc swój wyraz w skłonnościach i zdolnościach do takiego działania. W kontekście religii pojęcie kapitału duchowego powinno się więc odnosić do całokształtu prospołecznych działań, motywowanych wartościami podzielanymi przez konkretną wspólnotę religijną, i wykraczających poza relacje społeczne wewnątrz tej wspólnoty.

O ile kapitał religijny – jako forma kapitału społecznego – wyraża się w działaniu praktycznym, o tyle kapitał duchowy stanowi jego religijno-teologiczne uzasadnienie. Wyraża się w akceptacji i utożsamianiu się z opartym na wierze systemem wartości i zasadami moralnymi (Baker & Miles-Watson, 2008; Backer & Smith, 2010). Kapitał duchowy może więc mieć istotny wpływ na różne formy aktywności społecznej, w tym nie tylko ściśle religijne (Zohar & Marshall, 2004). Warto przy tym pamiętać, że wraz z procesem sekularyzacji społecznej mamy także do czynienia z rozwojem „świeckiego kapitału duchowego”. Przy szerokim definiowaniu zjawiska duchowości, religijny kapitał duchowy jest tylko jedną z możliwych form tego kapitału (Swinton, 2001).

Kapitał religijny w społeczeństwie informacyjnym

Problematyka kapitału społecznego stała się ponownie przedmiotem refleksji i badań w kontekście kształtującego się społeczeństwa informacyjnego, przede wszystkim w aspekcie wpływu na społeczeństwo nowych technologii informacyjnych. Przy różnych sposobach definiowania tego typu społeczeństwa (Webster, 2006) za kluczowy jego wymiar badacze uznają wpływ nowych technologii – w tym Internetu – na transformację życia społecznego, zmian już istniejących relacji społecznych oraz kształtowania się nowego ich typu i nowego typu społecznych więzi (Wellman, 2001; Castells, 2003; Niezgoda, 2005; Jacher, 2007; Niesporek, 2007; Penard & Poussing, 2009 i inni). W tym kontekście ważna jest także analiza wpływu nowych technologii, w tym Internetu, na osłabianie lub wzrost kapitału społecznego oraz

tworzenie się nowych jego form (Wellman, Quan-Hasse, Witte & Hampton, 2001). Oczywiście analiza wpływu Internetu na kapitał społeczny jest zależna od sposobu rozumienia tego ostatniego (Niesporek, 2005).

Nie podejmując szczegółowych problemów związanych z relacją Internetu i kapitału społecznego (por. np. Hampton & Wellman, 2003; Penard & Poussing, 2009; Niesporek, 2005; Hoon Chung, Chul Shim & Hee Park, 2024; Huysman & Wulf, 2004; Kavanaugh & Patterson, 2001; Quan-Haase & Wellman, 2004 oraz inni), należy jednak zwrócić uwagę na proces kształtowania się nowego typu relacji społecznych opartych na tzw. sieciowym indywidualizmie, który problematyzuje klasyczne ujęcia kapitału społecznego. Mamy bowiem do czynienia, jak powiada Barry Wellman, z pewną transformacją społeczną, która polega na odchodzeniu od dominacji bezpośrednich relacji społecznych, definiowanych przez przynależność grupową, na rzecz dominacji procesu społecznego sieciowania (Internet), w którym to jednostka stanowi autonomiczne centrum relacji społecznych (Wellman, 2002). Zmienia się więc sposób, w jaki ludzie wchodzą ze sobą w interakcje: jako jednostki stają się coraz bardziej połączeni w sieciach, a nie osadzeni w grupach. W ten sposób w centrum uwagi takich „usieciowionych jednostek” znajduje się sieć, a nie rodzina, sąsiedztwo czy inne grupy społeczne (Rainie, Wellman, 2012).

Powstaje więc pytanie o miejsce kapitału społecznego w tym zmieniającym się świecie. Dyskusja koncentruje się wokół możliwości dwojakiego rozumienia kapitału społecznego: jako źródła zasobów racjonalnie działającej jednostki oraz jako formy samoorganizowania społecznego zbiorowości (Niesporek, 2005). Z jednej strony chodzi o kwestię, czy Internet wpływa na istniejące formy kapitału, z drugiej – o to, czy może być źródłem nowego jego rodzaju.

W analizach związku Internetu i kapitału społecznego podejmuje się także problem komunikacji (Rojas, Shah & Friedland, 2011). Dotyczy to zarówno roli komunikacji internetowej w kształtowaniu lokalnych więzi społecznych, lokalnych form partycypacji społecznej, zrównoważonego rozwoju lokalnego czy nowych form kolektywnego podejmowania decyzji (Friedland, 2001; Katz, Rice & Aspden, 2001; Goss, 2001; Niesporek, 2005; Chia, 2011 i inni), jak i kształtowania kapitału społecznego w społecznościach wirtualnych opartych na wspólnocie interesów (*community of interest*) (Blanchard & Horan 1998). Dyskusja dotycząca wpływu komunikacji internetowej na społeczności lokalne koncentruje się wokół sporu o to, czy ta ostatnia ogranicza i osłabia bezpośrednie relacje społeczne, czy też je poszerza i wzmacnia (Hampton & Wellman, 2003; Quan-Haase i inni, 2002). Rozwój Internetu, jak można sądzić, raczej dostarcza dodatkowych możliwości komunikacyjnych, które uzupełniają – często już istniejące – kontakty twarzą w twarz (Hampton & Wellman, 2003; Niesporek, 2005).

Z kolei kwestia związków Internetu i religijnego kapitału społecznego jest analizowana w szerszym kontekście relacji Internetu i religii. Badania te dotyczą zarówno

wpływu cyberprzestrzeni na charakter dotychczasowych wierzeń i praktyk religijnych, jak i zjawiska tworzenia się tzw. „religii sieciowej” (*networked religion*) (Campbell, 2011). Jak pisze Piotr Siuda:

(...) można powiedzieć, że do cyberprzestrzeni przenosi się zarówno instytucjonalny, jak i wspólnotowy wymiar religii. Obecna jest w Internecie zinstytucjonalizowana sfera religii, która uwidacznia się w internetowej działalności kościołów, parafii czy duchownych. Sieć jest również miejscem zaistnienia mniej formalnych społeczności, które nazwać można wirtualnymi wspólnotami religijnymi (Siuda, 2010, s. 12; Mariański, 2020).

Pytania pozostają więc te same. Czy tworzące się w sieci społeczności religijne posiadają cechy charakterystyczne dla religijnego kapitału społecznego? A także: czy komunikacja internetowa wpływa na wspólnotowy charakter istniejących społeczności religijnych (np. parafialnych), kształtując ich społeczny kapitał?

Z kolei kwestia związków Internetu i religijnego kapitału społecznego jest analizowana w szerszym kontekście relacji Internetu i religii. Badania te dotyczą zarówno wpływu cyberprzestrzeni na charakter dotychczasowych wierzeń i praktyk religijnych, jak i zjawiska tworzenia się tzw. „religii sieciowej” (*networked religion*).

Wyniki badań nie są jednoznaczne, a ich szeroka prezentacja w tym artykule nie jest oczywiście możliwa. Warto jednak wspomnieć, że badacze rozróżniają dwa zjawiska: *religion online* i *online religion*. Religia w tym pierwszym rozumieniu pozwala na poszerzenie kanałów komunikacyjnych i uzupełnienie realnie istniejących praktyk religijnych o internetowe sieci społeczne. Natomiast *online religion* odnosi się bezpośrednio do interakcji społecznych w sieci, opartych na religijnych motywacjach. Pierwszy rodzaj dotyczy więc przede wszystkim już istniejących religii, drugi – także religii tworzonych w sieci (Cheong, Poon, Huang & Casas, 2009).

Kształtowanie internetowych wspólnot religijnych wiąże się oczywiście z tworzeniem interakcji społecznych, form komunikacyjnych oraz poczuciem przynależności społecznej (Campbell, 2006). To problematyzuje wskazaną wcześniej dyskusję o związkach kapitału społecznego i wirtualnych społeczności (Blanchard & Horan, 1998). Przedmiotem zainteresowania badaczy jest również rola komunikacji internetowej w funkcjonowaniu realnie istniejących społeczności religijnych (np. parafialnych) oraz zjawisko wirtualizacji indywidualnej aktywności religijnej i duchowej

(np. Sadłoń, 2014; Mariański, 2020; Przybył-Sadowska, 2007). Należy jednak zgodzić się z Januszem Mariańskim, który twierdzi, że – jak dotąd – brakuje naprawdę precyzyjnych badań powyższej problematyki (Mariański, 2020, s. 24).

Zamiast zakończenia – problemy teoretyczne

Pojęcia kapitału religijnego i kapitału duchowego generują różnego rodzaju problemy teoretyczne. W istotnym stopniu są one pochodną dylematów teoretycznych wiążących się z pojęciem kapitału społecznego i jego rolą w strukturze pojęć współczesnej socjologii (Niesporek, 2008). Mimo różnic w definiowaniu kapitału społecznego, przyjmuje się jego znaczącą rolę w wyjaśnianiu warunków spontanicznego tworzenia się ładu społecznego – szczególnie w ponowoczesnym świecie, w którym więzi wspólnotowe bywają zastępowane więziami stowarzyszeniowymi. Pojęcie kapitału społecznego pełni więc mediującą rolę, pozwalającą wyjaśnić związki indywidualnego działania oraz struktur społecznych. Może pośredniczyć w sporze między właściwą niektórym nurtom socjologii „przesocjalizowaną koncepcją człowieka” a utylitarystycznie zorientowaną „niedosocjalizowaną” wizją ludzkiego działania (Niesporek, 2008).

Mimo różnic w definiowaniu kapitału społecznego, przyjmuje się jego znaczącą rolę w wyjaśnianiu warunków spontanicznego tworzenia się ładu społecznego – szczególnie w ponowoczesnym świecie, w którym więzi wspólnotowe bywają zastępowane więziami stowarzyszeniowymi. Pojęcie kapitału społecznego pełni więc mediującą rolę, pozwalającą wyjaśnić związki indywidualnego działania oraz struktur społecznych.

Uznanie kapitału społecznego jako czynnika mediującego między działaniem a strukturą rodzi pytania o związki przyczynowe między kapitałem społecznym a związanymi z nim sieciami społecznego współdziałania, zaufania, obywatelskiego zaangażowania itp. (Niesporek, 2008). Po pierwsze: czy te ostatnie konstytuują kapitał społeczny, czy też raczej są jego rezultatem (Fukuyama 1999)? Po drugie: czy kapitał społeczny jest zasobem jednostki działającej dla własnych korzyści, czy raczej cechą społeczności? Z tej perspektywy zaufanie i wzajemność są traktowane jako rezultaty, a nie źródło kapitału społecznego (Woolcock & Narayan, 2000, s. 226).

Podobne teoretyczne problemy dotyczą takich pojęć, jak kapitał religijny i kapitał duchowy. W zależności od ich rozumienia, są one bliższe pojęciom kapitału

kulturowego, bądź kapitału społecznego (co wiąże się ze wspomnianą w artykule dyskusją o źródła tych kapitałów: czy charakteryzują one przede wszystkim społeczności religijne, czy raczej są cechami wierzących i zaangażowanych religijnie jednostek). Odniesione do kapitału społecznego, aktualizują także wymieniony powyżej dylemat teoretyczny. Otwartym pozostaje bowiem pytanie o to, co jest konstytutywną cechą religijnego kapitału społecznego? Czy jest on społecznym zaangażowaniem, praktyką społeczną bazującą na przekonaniach i wartościach religijnych (duchowych), czy raczej odwrotnie – aktywnością społeczną (związaną z sieciami społecznymi) w obrębie społeczności religijnych, współtworzącą powstanie i rozwój religijnego kapitału duchowego?

Bibliografia

- Adler, P.S., & Kwon, S.W. (2002). Social capital: Prospects for a new concept. *Academy of Management Review*, 27(1), 17–40.
- Alemayehu, B.Z., Steffens, P., & Gordon, S.R. (2023). The formation and role of religious social capital in driving entrepreneurial action. *Journal of Business Venturing Insights*, 20, 1–8.
- Baker, C., & Smith, G. (2010). *Spiritual, religious and social capital – Exploring their dimensions and their relationship with faith-based motivation and participation in UK civil society*. William Temple Foundation. <https://williamtemplefoundation.org.uk/wp-content/uploads/2014/03/Spiritual-Religious-Social-Capital-Baker-Smith.pdf>
- Baker, C., & Miles-Watson, J. (2008). Exploring secular spiritual capital: An engagement in religious and secular dialogue for a common future? *International Journal of Public Theology*, 2(4), 442–464.
- Berger, P.L., & Hefner, R.W. (2003). *Spiritual capital in comparative perspective*. Metanexus Institute. <https://www.metanexus.net/archive/spiritualcapitalresearchprogram/pdf/Berger.pdf>
- Blanchard, A., & Horan, T. (1998). Virtual communities and social capital. *Social Science Computer Review*, 16(3), 293–307.
- Boguszewski, R. (2016). Kapitał społeczny a religijność. *Zeszyty Naukowe KUL*, 59(4), 117–131.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Harvard University Press.
- Brown, T.F. (1997). *Theoretical perspectives on social capital*. Lamar University. <http://hal.lamar.edu/~BROWNTF/SOCCAP.HTML>
- Burdziej, S. (2008). Religia jako źródło kapitału społecznego. *Trzeci Sektor*, 15, 23–27.
- Campbell, H. (2006). Religion and the Internet. *Communication Research Trends*, 25(1), 3–24.
- Campbell, H. (2011). Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society. *Journal of the American Academy of Religion*, 79(1), 1–30.
- Castells, M. (2003). *Galaktyka Internetu: Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*. Dom Wydawniczy REBIS.
- Cheong, P.H., Poon, J., Huang, S., & Casas, I. (2009). The Internet highway and religious communities: Mapping and contesting spaces in religion-online. *The Information Society*, 25(5), 291–302.
- Chia, J. (2011). Communicating, connecting and developing social capital for sustainable organizations and their communities. *Australasian Journal of Regional Studies*, 17(3), 330–351.
- Cook, K.S., & Burt, R.S. (Eds.). (2001). *Social capital: Theory and research*. Aldine de Gruyter.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94(Supplement), 95–120.

- Czapiński, J., & Panek, T. (2015). *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*. http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf
- Działek, J. (2011). *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju gospodarczego w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Farr, J. (2004). Social capital: A conceptual history. *Political Theory*, 32(1), 6–33.
- Fine, B. (2001). *Social capital versus social theory: Political economy and social science at the turn of the millennium*. Routledge.
- Friedland, L.W. (2001). Communication, community, and democracy: Towards a theory of communicatively integrated community. *Communication Research*, 28(4), 358–391.
- Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. PWN.
- Fukuyama, F. (1999). Social capital and civil society. *International Monetary Fund*. www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm
- Fukuyama, F. (2003). Kapitał społeczny. In L.E. Harrison & S.P. Huntington (Eds.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw* (pp. 169–187). Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Gacek, M., & Niesporek, A. (2017). *Szkice z teorii i historii socjologii. Durkheim, Aron, Bourdieu*. Wydawnictwo Studio Grafpa.
- Glaeser, E.L., Laibson, D., & Sacerdote, B. (2001). The economic approach to social capital. *Harvard Institute of Economic Research Discussion Paper*, 1916. <http://post.economics.harvard.edu/hier/2001papers/2001list.html>
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Granovetter, M. (1992). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. In M. Granovetter & R. Swedberg (Eds.), *The sociology of economic life* (pp. 53–81). Routledge.
- Guest, M. (2007). In search of spiritual capital: The spiritual as a cultural resource. In K. Flanagan & P. Jupp (Eds.), *The sociology of spirituality* (pp. 181–200). Routledge.
- Hampton, K., & Wellman, B. (2003). Neighboring in Netville: How the Internet supports community and social capital in a wired suburb. *City & Community*, 2(4), 277–311.
- Hanifan, L.J. (1916). The rural school community center. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67, 130–138.
- Hollander, G., Kahana, N., & Lecker, T. (2003). Religious and secular human capital: An economic model. *Journal of Socio-Economics*, 32(5), 489–498.
- Hoon, C.K., Shim, D.C., & Park, H.H. (2024). Revisiting theory of social capital: Can the Internet make a difference? *Technological Forecasting and Social Change*, 202, 1–12.
- Huysman, M., & Wulf, V. (2004). Social capital and information technology: Current debates and research. In M. Huysman & V. Wulf (Eds.), *Social capital and information technology* (pp. 1–16). MIT Press.
- Iannaccone, L.R. (1990). Religious practice: A human capital approach. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(3), 297–314.
- Iannaccone, L.R., & Klick, J. (2003). *Spiritual capital: An introduction and literature review*. Metanexus Institute. <https://www.metanexus.net/archive/spiritualcapitalresearchprogram/pdf/review.pdf>
- Jacher, W. (2007). Cyberprzestrzeń a więzi społeczne. In K. Wódz & T. Wieczorek (Eds.), *Społeczeństwo informacyjne* (pp. 65–74). Wydawnictwo Wyższej Szkoły Biznesu.
- Janc, K. (2009). *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kardis, K. (2017). *Kapitał społeczny a religia w perspektywie społeczeństwa ryzyka*. Wydawnictwo Jedność w Różnorodności.
- Katz, J., Rice, R., & Aspden, P. (2001). The Internet, 1995–2000: Access, civic involvement, and social interaction. *American Behavioral Scientist*, 45(3), 405–419.
- Kavanaugh, A.L., & Patterson, S.J. (2001). The impact of community computer networks on social capital and community involvement. *American Behavioral Scientist*, 45(3), 496–509.

- Kaźmierczak, T., & Rymsza, M. (Eds.). (2007). *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Kwiatkowski, M. (2002). Zaufanie i nieufność w Kościele: Perspektywa socjologiczna. In J. Baniak (Ed.), *Katolicyzm polski na przełomie wieków. Teologiczny, instytucjonalny i wspólnotowy wymiar Kościoła* (pp. 225–236). Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Kwiatkowski, M. (2005). Kapitał społeczny. In Z. Bokszański (Ed.), *Encyklopedia socjologii. Suplement* (pp. 105–111). Oficyna Naukowa.
- Kwiatkowski, M., & Theis, M. (2004). Kapitał społeczny: Od metafory do badań. *Rocznik Lubuski*, 30(2), 13–35.
- Lin, N. (2001). Building a network theory of social capital. In N. Lin, K. Cook, & R.S. Burt (Eds.), *Social capital: Theory and research* (pp. 3–29). Aldine de Gruyter.
- Łepkowska, K. (2010). Znaczenie religijności w kształtowaniu kapitału społecznego: Przypadki Niemiec, Francji i Polski. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace/Szkoła Główna Handlowa*, 2, 163–188.
- MacGillivray, A., & Walker, P. (2000). Local social capital: Making it work on the ground. In S. Baron, J. Field, & T. Schuller (Eds.), *Social capital: Critical perspectives* (pp. 197–211). Oxford University Press.
- Mariański, J. (2003). Kościół katolicki a rozwój społeczeństwa obywatelskiego. *Rocznik Lubuski*, 29(1), 113–134.
- Mariański, J. (2020). Internet a religia. *Zeszyty Naukowe KUL*, 63(2), 5–29.
- Matysiak, A. (2008). Kapitał jako proces. *Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*, 6, 85–101.
- Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23(2), 242–266.
- Niesporek, A. (2005). Kapitał społeczny a Internet. In A. Kwiecień & K. Wódz (Eds.), *Techniczne i społeczne problemy zastosowania Internetu* (pp. 53–72). Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.
- Niesporek, A. (2007). *Czy koniec socjologii, jaką znamy? Socjologia wobec wyzwań zmieniającej się rzeczywistości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niesporek, A. (2008). Miejsce i funkcja pojęcia kapitału społecznego w teorii socjologicznej. In M.S. Szczepański, K. Bierwaczonok, & T. Nawrocki (Eds.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów* (pp. 21–36). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niezgoda, M. (2004). Społeczeństwo informacyjne w perspektywie socjologicznej: Idea czy rzeczywistość? In L. Haber (Ed.), *Społeczeństwo informacyjne – wizja czy rzeczywistość: II Ogólnopolska Konferencja Naukowa* (pp. 15–28). AGH.
- Palmer, D.A., & Wong, M. (2013). *Clarifying the concept of spiritual capital*. University of Hong Kong. <https://www.socsc.hku.hk/ExCEL3/wp-content/uploads/2014/05/Concept-of-Spiritual-Capital.pdf>
- Penard, T., & Poussing, N. (2009). Internet use and social capital: The strength of virtual ties. *Journal of Economic Issues*, 44(3), 569–595.
- Portes, A., & Landolt, P. (1996). The downside of social capital. *The American Prospect*, 26, 18–21.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
- Przybył-Sadowska, E. (2007). Religia online, czyli o procesie wirtualizacji religii. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznika*, 40, 77–98.
- Putnam, R.D. (1995). *Demokracja w działaniu: Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*. Znak.
- Putnam, R.D. (1996). Bowling alone: Malejący społeczny kapitał Ameryki. *Res Publica Nowa*, 6, 16–22.
- Putnam, R.D. (2008). *Samotna gra w kręgle: Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Quan-Haase, A., & Wellman, B. (2004). How does the Internet affect social capital? In M. Huysman & V. Wulf (Eds.), *Social capital and information technology* (pp. 113–135). MIT Press.

- Quan-Haase, A., Wellman, B., White, J.C., & Hampton, K.N. (2002). Capitalizing on the Net: Social contact, civic engagement, and sense of community. In B. Wellman & C. Haythornthwaite (Eds.), *The Internet in everyday life* (pp. 291–324). Blackwell Publishers.
- Rainie, L., & Wellman, B. (2012). *Networked: The new social operating system*. MIT Press.
- Rojas, H., Shah, D.V., & Friedland, A.F. (2011). A communicative approach to social capital. *Journal of Communication*, 61(4), 689–712.
- Sadłoń, W. (2014). *Religijny kapitał społeczny: Kapitał społeczny a Kościół katolicki w społecznościach lokalnych w Polsce*. Wydawnictwo Bezkres Wiedzy.
- Schuller, T., Baron, S., & Field, J. (2000). Social capital: A review and critique. In S. Baron, J. Field, & T. Schuller (Eds.), *Social capital: Critical perspectives* (pp. 1–38). Oxford University Press.
- Serczyńska, B., Oviedo, L., Roszak, P., Saarelainen, M.K., Inkila, H., Torralba, J., & Anthony, F.V. (2021). Religious capital as a central factor in coping with COVID-19: Clues from an international survey. *European Journal of Science and Theology*, 17(2), 43–56.
- Siuda, P. (2010). *Religia a Internet: O przenoszeniu religijnych granic do cyberprzestrzeni*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Sroczyńska, M. (2007). Kapitał społeczny a więź religijna: Możliwości i ograniczenia. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 10, 52–65.
- Sroczyńska, M. (2007a). Więź religijna a problematyka kapitału społecznego: Wyzwania dla pracy socjalnej. In B. Matyjas & J. Białej (Eds.), *Rodzina jako środowisko pracy socjalnej: Teoria i praktyka* (pp. 141–152). Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Surzykiewicz, J. (2015). Religia, religijność i duchowość jako zasoby osobowe i kapitał społeczny w pedagogice społecznej/pracy socjalnej. *Pedagogika Społeczna*, 1(55), 23–71.
- Swart, I. (2017). Social capital, religious social capital and the missing element of religious ritual. *Religion and Theology*, 24(3–4), 221–249.
- Swinton, J. (2001). *Spirituality and mental health: Rediscovering a forgotten dimension*. Jessica Kingsley Publishers.
- Szczepański, M.S., Bierwaczon, K., & Nawrocki, T. (Eds.). (2008). *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sztompka, P. (2007). *Zaufanie: Fundament społeczeństwa*. Znak.
- Theiss, M. (2007). *Krewni – znajomi – obywatele: Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Trutkowski, C., & Mandes, S. (2005). *Kapitał społeczny w małych miastach*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Verter, B. (2003). Spiritual capital: Theorizing religion with Bourdieu against Bourdieu. *Sociological Theory*, 21(2), 150–174.
- Watts, S., & Munir, T. (2024). The role of religious capital in shaping wellbeing of individuals. *Discover Social Science and Health*, 4(20), 1–12.
- Webster, F. (2006). *Theories of the information society*. Routledge.
- Wellman, B. (2001). Computer networks as social networks. *Science*, 293(5537), 2031–2034.
- Wellman, B. (2002). Little boxes, globalization, and networked individualism. In M. Tanabe, P. van den Besselaar, & T. Ishida (Eds.), *Digital cities* (pp. 10–25). Springer-Verlag.
- Wellman, B., Quan-Haase, A., Witte, J., & Hampton, K. (2001). Does the Internet increase, decrease, or supplement social capital? Social networks, participation, and community commitment. *American Behavioral Scientist*, 45(3), 436–455.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151–208.
- Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). Social capital: Implications for development theory, research, and policy. *The World Bank Research Observer*, 15(2), 225–249.

- Wuthnow, R. (2002). Religious involvement and status-bridging social capital. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(4), 669–684.
- Yeary, K., Ounpraseuth, S., Moore, P., Bursac, Z., & Greene, P. (2012). Religion, social capital and health. *Review of Religious Research*, 54(3), 331–347.
- Zagała, Z. (2008). Kapitał społeczny: Jedna kategoria pojęciowa – wiele kontrowersji. In M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, & T. Nawrocki (Eds.), *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów* (pp. 37–50). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Załęcki, P. (1997). *Wspólnota religijna jako grupa pierwotna*. Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Zarycki, T. (2004). Kapitał społeczny a trzy polskie drogi do nowoczesności. *Kultura i Społeczeństwo*, 48(2), 45–65.
- Zarycki, T. (2008). Dwa wymiary kapitału społecznego w kontekście polskim. *Pomorski Przegląd Gospodarczy*, 2, 49–52.
- Zohar, D., & Marshall, I. (2004). *Spiritual capital: Wealth we can live by*. Berrett-Koehler Publishers.

Andrzej Niesporek – prof. dr hab., socjolog pracujący w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jego zainteresowania naukowe dotyczą ogólnej teorii socjologicznej, teorii problemów społecznych, idei społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego oraz pracy socjalnej. Jest autorem, współautorem lub redaktorem 18 książek oraz niemal 100 artykułów naukowych. Opublikował między innymi: *Czy koniec socjologii jaką znamy? Socjologia wobec zmieniającej się rzeczywistości* (Katowice 2007); *Granice symboliczne. Studium praktyk kulturowych na przykładzie działań zawodowych pracowników socjalnych* (współautor) (Kraków 2013); *Organizowanie społeczności lokalnej. Szkice socjologiczne* (Warszawa 2013); *Podejście systemowe w klasycznej teorii socjologicznej* (Kraków 2018); *Życie społeczne jako proces praktyki* (Katowice 2021).